

O skutečnostech, které "nejsou" [1994]

V evropské tradici se pozoruhodně rozšířil jeden předsudek, který kdysi dávno vyvolali staří řeční filosofové, ale který straší v našich hlavách až do dnešních časů. Jde o předsudek, že v našem životě i v našem myšlení je třeba se především orientovat na to, co jest, zatímco na to, co není, nemusíme brát žádný ohled. Parmenidés dává mimořádný důraz na to, že jsoucí naprosto jest, kdežto nejsoucí že vůbec není. Aristotelés si tím už zdaleka není tak jist, ale nadále považuje za nejvyšší právě tu vědu, která se zabývá jsoucím, pokud jest. Rád bych dnes posluchače přesvědčil, že to není leč pouhý předsudek, přezívající v našem myšlení, zatímco v životě se chováme a dokonce i myslíme docela jinak.

Tak třeba náš pes, kterého už máme řadu let, dávno přestal být štěnětem, není už ani ročním, ani dvouročním psem atd. - ale náš vztah k němu se přece vůbec neomezuje na psa, jaký je konkrétně teď a zde před námi. Nepochybujeme o tom, že jde o stále téhož psa, že nemáme každý den psa jiného, ale uvážíme-li to důkladněji, musíme připustit, že to štěně, roční a dvouroční pes, ba dokonce ještě včerejší pes tu už není, stejně tak jako ten zítřejší, či o rok nebo o dva roky ještě starší a někdy v budoucnosti už docela starý pes tu vlastně nejsou. Tak se ukazuje, že pes - jako ostatně každá živá bytost - z největší části není, kdežto ten pes, který se právě ukazuje jako jsoucí, je v menšině, je jen chvilkový, protože hned pomíjí a je vystřídán jinak vyhlížejícím psem, jak se nám ukazuje v příštích okamžicích a dobách.

Ještě mnohem nápadnější a také důležitější to je v našem vztahu k druhým lidem. Uzavíráme-li s někým přátelství nebo manželství, nepočítáme s ním přece jen pro tuto chvíli, ale spojujeme svou budoucnost s jeho budoucností. A budoucnost je právě tím, co ještě není. Smlouvy, které by platily jen v okamžiku podpisu, by přestaly být smlouvami a staly by se příslovečným cárem papíru. Všechny úmysly, plány a projekty, všechna životní předsevzetí a rozhodnutí se vztahují k budoucnosti, tedy k tomu, co není. Učíme se a studujeme pro budoucí život, tedy pro to, co ještě není. Také naše odvaha a všechny naděje jsou zaměřeny k tomu, co není. Dokonce i když myslíme na sebe, buď vzpomínáme na zašlé dny, které už nejsou, anebo myslíme na to, jací budeme, až dosáhneme toho nebo onoho, co snad nastane, ale co teď ještě není.

Zvláštní důležitost má to, co není, v umění a vůbec v kultuře. Kultura by vůbec mohla být vymezena jako život s tím, co není. Umělecké dílo je zvláštním a dost záhadným způsobem spjato s tím, co jest, ale zároveň samo vlastně není. Pohlédneme na knihu: je to špalíček papírů, na jedné straně svázaných nebo slepených a potíštěných značkami. Sebe podrobnější ohledání tam nic jiného nenajde. Ale ten, kdo dovede číst, tj. kdo dokáže značky dešifrovat, a kdo má dost představivosti a ochoty věnovat nejen čtení, ale pochopení čteného kus svého času, námahy a vůbec kus života a tak jej mrtvým řádkům jakoby vdechnout a nechat je ožít, tomu se najednou otevře děj, který má svůj vlastní čas a svůj spád, a který dovede čtenáře strhnout tak, že knihu neodloží, dokud ji nepřečte. A to všechno "udělá" ne papír, který tu je před ním, ani na něm vytištěné značky, nýbrž tak zvaný "obsah", který tu však vlastně není, ale na jehož vzkříšení a oživení se musíte velmi aktivně podílet.

S jinými uměleckými výtvy je to ještě daleko složitější: symfonie v podobě partitury ještě není skutečným dílem, ale musí být provedena celou řadou hráčů vedených dirigentem, a teprve potom se můžete oddat naslouchání té kráse. Ale různá provedení se od sebe liší - které je tím pravým, tím skutečným dílem? Žádné! To právě, to skutečné dílo tu prostě není, jen se všichni musí snažit k němu proniknout, svými nejlepšími silami je provést a tak oživit, a mohou tak učinit jen tak, že je provedou v čase, nikoliv najednou, v jedinou chvíli, tj. tak, jak je celé dílo zachyceno na papíře, případně pak na desce nebo na pásku. A jinak se to nemá ani s dílem výtvarným: také je musíte vlastně jakoby přechíst, musíte v jakési oscilaci pronikat vždy znovu za vnější podobu artefaktu, tj. předmětného provedení, k vlastnímu dílu, které není před vámi jako cosi hotového a daného. Také obraz nebo sochu musíte umět "přečíst", nestačí je mít před sebou a "vidět" je. Skutečné, tj. vlastní dílo tedy není, ale má se a musí se vždy znovu stávat, když se ho aktivně a iniciativně ujmou hráči nebo herci, čtenáři nebo diváci, posluchači nebo návštěvníci galerií.

Takovýmto způsobem se uchází o Vaši pozornost a přízeň mnoho podobných skutečností, které nejsou, ale čekají, až je oživíte, až jim propůjčíte nebo spíš dáte, věnujete kus svého života. Mezi nimi jsou některé nejsoucí skutečnosti lepší a jiné horší, a vy musíte sami a na vlastní odpovědnost rozhodnout, které stojí za vaši pozornost a péči a které nikoliv. Všechna ta "nejsoucí" díla jsou totiž podrobována jakýmsi měřítkům, normám a kritériím, podle kterých poznáváme, zda jde o dílo dobré či špatné, velké nebo průměrné, geniální nebo nanicovaté, vskutku umělecké nebo kýčovitě. Bylo by absurdní, kdybychom chtěli trvat na tom, že tato kritéria tu "jsou", když jsme nahlédli, že sama díla tu "nejsou". Nejen každé dílo samo, ale také každé kritérium na jeho posouzení tu vlastně není, ale musí se stávat, a stává se v závislosti na tom, kdo hodnotí, tak jako se dílo děje a stává v závislosti na tom, kdo je poslouchá, kdo se na ně dívá nebo kdo je čte (případně i jinak provádí). Tak, jako žádné pochopení a provedení uměleckého díla není totožné s dílem samotným, tak ani žádné hodnocení díla podle kritérií, stanovených sebelepšími odborníky, není definitivně

tím pravým nebo jedině možným. Všechny stanovené normy, všechna naše kritéria jsou jen námi stanovenou pomůckou, o kterou opíráme svá hodnocení. Každé naše kritérium však podléhá nezbytným opravám všude tam, kde se ukáže, že na hodnocení díla nestačí a že tedy nevystihuje to pravé kritérium, které ovšem v ruce nemáme, protože tu "není". A to platí nejenom pro oblast umění a uměleckých děl, ale pro všechny oblasti kulturního, myšlenkového a duchovního života.

V lidské společnosti se už odedávna vždycky uplatňovala nějaká hlediska, podle nichž se rozlišovalo to, co mělo být vysoce ceněno a hodnoceno, od toho, co bylo třeba odmítat a zavržovat. Lidé museli zvolit nějakou dvojici slov, která by jim dovoľovala obojí od sebe odlišit. Téměř ve všech společnostech resp. ve všech jazycích posloužily dvojice, spjaté s prostorovou orientací: dobré je to, co je nahoře nebo vpravo nebo před námi; špatné a zlé je to, co je dole, vlevo nebo za námi. Jako nejdůležitější se ukázala dvojice spojená s tím, co je vpravo a co vlevo. Zvláště důsledně se to uplatnilo například v našem jazyce, neboť to, co je v lidském životě hlavní a rozhodující, je přímo svými etymologickými kořeny příbuzné s pravou stranou: právo, spravedlnost, pravda, všechno správné, opravdové a pravé, dokonce i pravidlo a pravítko atd. A když se objeví něco nesprávného a nepravého, musí to být opraveno a napraveno. Uchovávat a zachovávat je třeba jen to pravé a správné, zatímco všechno nepravé a nesprávné je nutno opouštět. Představy o tom, co je pravé a co nepravé, se v dějinách a v různých společnostech od sebe různily, ale jejich odlišnost nelze odvozovat jen od nějaké nahodilé subjektivity (a ještě méně od nějakých měřítek užitečnosti a uplatnění atd.), neboť všechna měřítka a všechna kritéria, která si lidé kdy dokázali pomocně stanovit, byla a vždycky budou podrobena tomu poslednímu kritériu, jež si lidé nikdy nestanovili a nemohli stanovit, protože to je kritérium, které tu "není", ale které staví do světla všechny lidské výtvořiny i činy, a také všechna lidská pomocná kritéria, o něž se pak při svém hodnocení opírají.

Starý předsudek, že skutečné je jenom to, co jest, a že jsoucí je jenom to, co je tu, před námi, takže stačí se na to jen podívat, abychom to viděli, má tu základní vadu, že vůbec nepočítá s časem. Naše zkušenost nám však říká, že to, co se nemění, ale zůstává relativně stálé, se pro naše cíle hodí jen jako materiál, ale že to nemůže být základem ani cílem našeho života. Postavíme-li si dům, jsme pochopitelně rádi, když nám dlouho vydrží, ale to se může stát jen pomocným a druhořadým smyslem našeho života. Ani vytvoření obrazu nebo sochy samo o sobě nemá smysl, i když barvy nevyblednou a kov odolá dešťům. Jde mnohem víc o to, aby naše bydlení a vůbec náš život měly smysl, o to, aby to byl dobrý obraz a dobrá socha. Kritériem tu není trvalost, i když básník sní o tom, že svým dílem vytvořil "pomník kovu trvalejší". Hodnota díla nespočívá v trvalosti jeho vnější stránky, tedy artefaktu, nýbrž v tom, k čemu je artefakt poukazem, čeho je provedením. A to je něco, co se musí vždy znovu stávat živým a co sice musí být ožíváno za pomoci artefaktu, ale co k nám promlouvá, zůstávajíc za ním - či spíše časově před ním.

Pravý, dobrý artefakt, tj. to, co máme před sebou, je jakoby otevřenou branou nejenom pro nás, abychom mohli k vlastnímu dílu přistoupit, ale také pro samo "vlastní dílo", aby k nám mohlo přicházet. To, co není, ale je schopno k nám přicházet, nemůžeme chápat jako něco již jednou udělaného, uskutečněného, protože to, co už bylo jednou uskutečněno, buď nějaký čas ještě trvá jako artefakt anebo - dříve nebo později - pomíjí, tedy odchází do minulosti, což znamená: už není a už se nikdy nevrací. To, co není, ale co přichází, tj. dílo samo, přichází z budoucnosti (a proto nemůže být lidským výmyslem ani výtvořem). Právě to je zárukou jeho "pravosti" a také jeho prazvláštní moci, která není založena na ničem, co bylo uděláno a je už hotovo. Kultura a kulturnost nespočívá v hromadění artefaktů, tj. tzv. uměleckých předmětů, i když jejich zachovávání a péče o ně znamená pro kulturu mnoho. Rozhodující však nejsou tyto předměty samy, nýbrž jejich použití a využití jako brány k dílům samotným a k tomu, co je na nich pravého resp. čím poukazují k tomu pravému, tj. k tomu, co tu není, ale co k nám může přicházet a vskutku přichází, když jsme pro ně připraveni a když na ně čekáme.

Zbývá se ještě dotázat, proč vlastně je pro člověka tak důležité právě to, co není, ale co přichází? Je tomu tak, protože sám člověk vpravdě není tím, čím "jest", ale je tím, kým se teprve a vždy znovu stává. Člověk, který se zastaví ve svém směřování k tomu, co není, ale co přichází, už na nic nečeká a vlastně umírá, byť jen duševně a duchovně, protože život je neustálé směřování od toho, co bylo, k tomu, co ještě není. A to, co ještě není, vůbec není čímsi zanedbatelným nebo snad dokonce ničím, nicotou, prázdnotou, nýbrž právě proto, že není daným jsoucnem, je důležitějším než všechno, co je pouze dáno. Budoucnost, která není reliktem, pozůstatkem minulosti (a přítomnosti), ale která nejen všechno nové, ale také všechno trvání a udržování, uchovávání umožňuje a zakládá, "je" tím, o čem se jeden samotným apoštolem oceněný antický básník vyslovil, že to je to, čím živi jsme, hýbeme se a trváme. My to vlastně ani nedovedeme správně říci, neboť o této pravé budoucnosti či budoucím pravém mluvíme, jako by to "bylo" - a zatím ono to "není", nýbrž teprve to přichází, teprve se to stává. A přece je to ta nejvýznamnější skutečnost našeho života i všeho života vůbec. Co kdybychom se nad tím občas opravdu vážně zamysleli?

Rzh., 20.1.1994